

ÁTALÁNOSSÁGOK A HADTÖRTÉNELEMRŐL.

Rendesen a történész nem katona s a katona nem történész, pedig a történetíró el nem kerülheti, hogy gyakran ne szóljon hadi eseményekről és hadügyről, s a tanult katona belátja, hogy némely dolgot saját szakjából meg nem érthet, ha annak multját nem ismeri.

Ez volt benyomásaim egyik elseje, mihelyt tüzetesen kezdtem foglalkozni a történelemmel. Az alapos, a valódi hadi történet két szék közt a földön találja magát. A messze haladott nemzetek irodalmában is feltűnően el van választva a különben annyira egyező két tárgy: a hadi és a politikai történelem. Haladnak ugyan párhuzamosan, de ritkán egyesülnek.

A tudományos hadi irodalom, mely tetemes részét a multak tapasztalásából, azaz a történelemből meríti, Macchiavelli óta, ki a római történetírókból vonta el nagy részét hadtudományi elmékedéseinek, mindig gyaropodott azóta; de különösen I. Napoleon hadjárataitól kezdve a mennyire tudom, — óriási dimensiókat öltött. Nem szakom a hadi tudomány, sőt még a hadi történet sem; — hazai könyvtáraink is alkalmasint hiányosabbak, hogy sem bármily tartós igyekezettel annak külföldi irodalmáról alapos tájékozottságot tudhattam volna magamnak itthon szerezni. De a mennyit abból láttam, az is elég arra a meggyőződésre, hogy legalább a francia és német irodalom specialis hadtani munkákban rendkívül gazdag.

Nagynevű írók tüzetes munkáin kívül számos gyakorlati útmutatás, elméleti fejtegetés, sok hadi encyclopædia s örökkön éber katonai folyóirat terjeszti és viszi előbbre a hadi tudományt mind az elmélet, mind pedig a régi és újkori tapasztalatok terén.

De részemről mint laikus, (azonban mondhatom, a legjobb igyekezettel tanulni vágyó laikus) a hadtudományi irodalomnak nem egy fogyatkozását tapasztaltam abból a rám nézve főszempontból, hogy egy történész biztos és kimerítő tájékozást szerezhessen benne.

Első és legnagyobb hiány, hogy a hadtudományi munkák kizárnak egész korszakokat és kiválóan harcziás nemzeteket a tudományos hadtörténet köréből. Vegetiustól (Kr. u. 375 körül) Macchiavelliig, (Kr. u. mintegy 1500-ig) tehát mintegy ezerszáz évig, szerintök merő tudatlanság kontárkodott a hadtudományban; s hunok, arabok, magyarok, mongolok, ozmánok, keresztes vitézek, vagy otthoni francziák, németek, angolok, stb. középkori hadi tetteiből és harczmodorukból nincs mit tanulnia a hadtudomány kisebb-nagyobb kadétjainak, kikből a jövő Moltkéi fognak kiválni. Így ki van a tudományból zárva az egész népvándorlási és középkor, az egész Kelet, Pekingtől Bécsig.

Itt az elbizakodás azon hibájába esik a XIX. század büszke hadtudománya, a mibe több más szak esik saját történetére nézve: a gyakorlat történetét mellőzik s csak a theoriák történetét tartják tudományos érdeklődés méltó objectumának. Már pedig például a nemzetgazda nemcsak szakja irodalmából, hanem a mult és jelen fejletlenebb műveltségű és államszerkezetű népeinek tényleges életmódjából, pénzügyeiből, kereskedelmi viszonyaiból is tanulhat. Ha abból nem tud tanulni, a maga szakértelméről állít ki szegénységi bizonyítványt, ha nem csalódom. Nem tudom, mit mondanak rá a jogi facultas túlságosan jogász nemzetgazdái. De mondjanak akármit, azt nem kérdem tőlök, mert abban bizonyos vagyok, hogy egy történész, ki egyes országok történetét vagy ennek egyes korszakait akarja megírni, a leghálásabban fogadná a szakértőknek épen az illető fejletlenebb állapotokra vonatkozó felvilágosításait.

Az emberek, mielőtt a theoriák megszülettek volna, földet műveltek, ipart űztek, kereskedtek, pénzt vertek, adóztak, s mindezt nem teheték minden ész, vagyis a viszonyok és tárgyak természetéhez való alkalmazkodás nélkül. Sőt az egész mai nemzetgazdasági állapot, mint minden egyéb, képzelhetetlen az ő empirikus multja nélkül. Maga a theoria is a mult tapasztalatain épült

fel. Mert különben nem érne semmit. Csakhogy minden theoria, mint az egyszéri diák, megtagadja saját édes apját, mivelhogy az paraszt volt.

Így van ez a hadi ügyekben is, ha nem is ily nagy mértékben.

A mai hadtudomány lenézi kivált a középkort. Már pedig soha sem volt korszak, melyben kevés kivételes esetet nem számítva, (mi ma is előadhatja magát), tisztán csak a nyers erő győzött volna a harcokban. A nyers erő kétségkívül mulhatlan feltevés itt. De a legprimitívebb testi birkozásban is kétségtelen igazság, hogy két egyenlő erejű gymnasista gyermek közül, ha csak valami véletlen közbe nem jön, az teremti oda a másikat, a ki jobban tud gazdálkodni, s a kellő pillanatban előállani összes erejével, vagyis a melyik okosabb és ügyesebb. Sőt rendszeren az ügyesség nagy mértéke győzedelmeskedik az igen túlnyomó nyers, de lomha erő ellen. A *bravour* szó is nemcsak a merészséget, hanem az ügyességet is magában foglalja. Ezt az elemi igazságot bizonyosan jobban ismeri minden katona, mint akárki más, s általánosságban kétségkívül hiszi és vallja, hogy a népvándorlás idején s a középkorban nevezetes példái vannak annak, hogy a tudomány és ész, ha mindjárt csak empiricus módon szerezték és gyakorolták is, szintén hatalom volt. Akkor is felül kerekedett többnyire, ki azt tartotta, hogy: «többet észszel, mint erővel». Azonban a mai hadtörténelem kevélyen nézi le ama fejletlenebb korszakokat. Különös kegyes leereszkedés, ha visszamegy a XVII. századra. Az 1870-ik év óta sok, ha visszamegy I. Napoleonig vagy a nagy Friedrich korára.

Példát vehetnénk az építészet történetéből. Nagyszerű műemlékek maradtak fenn azon korszakokból, midőn a statika, mechanica elmélete koránt sem volt oly biztos matematikai alapokra fektetve, mint ma. S mégis azoknak az empiricus építő mestereknek műveit látni elzarándokolnak a mai tudós *architectek*: Egyiptomba, Spanyolországba, Konstantinápolyba, Olaszországba, sőt Indiába és Chinába is.

Leszámítva a hadi építészet tárgyait, melyek többnyire idomtalan rommá változtak, — a hadi történelem legszebb tényei, egy-egy hadvezéri nagy tehetség szervező és combináló eszének ephemer alkotásai nem nyertek ily századokra szembeötlő kifejezést.

Egy ütközet egy nap s néha a döntést véve, egy kis fél óra műve volt. Csak szétszórt s ritkán egészen megbízható krónikák örökítették meg, melyek előadásában csakugyan kevés a tudomány, s néha még a józan ész is. Olyan sokszor az ilyféle emlék, mint egy-egy régi kastélynak romja, melyben több a silány törmelék, mint az épen kiemelkedő rész.

A mennyire én tapasztaltam, egy másik hiánya a hadtörténeti műveknek, hogy a krónikákból vagy feldolgozott történelmi munkákból a hadjáratokra s csatákra nézve átvett adatokat az illető szakember nem azon czélból dolgozza ki, hogy a politikai történet íróit és olvasóit felvilágosítsa a fegyvernemek, a tactica, a hadszervezet alapos ismeretének világánál a kimenetel döntő momentumairól, s így a laikusnak bepillantást engedjen a hadtudományi elvek változhatatlan voltába, hanem ellenkezőleg az, hogy a katona maga tanuljon annyi politikai történetet, a mennyit körülbelől a jelenkor intelligensebb osztálya szokott betanulni a közönséges történelmi könyvekből. Lehetnek kivételek, s tudtommal vannak is, de a nagyobb résznek megvan ez a hiánya — ránk politikai történészekre nézve.

Nemcsak Schelsnek Bécsben e század első felében kiadott katonai folyóiratában látjuk e ránk, politikai történészekre nézve merőben tanulság nélküli tendenciát, hol egy Szigetvár ostroma semmivel sincs több hadtudománnyal leírva, mint Fesslernél, — hanem mai nap is oly jeles hadtudományi folyóirat, minő a szintén Bécsben megjelenő *Streffleur*-féle «Militärische Zeitschrift», az idén igen terjedelmesen értekezik az I. Napoleon korabeli *diplo-matiáról*. Katona olvasók tanulhatnak ugyan belőle; de nincs okos történész, ki katonai szaklapot fogadna el oktatóul a diplomatia történetére.

Voltak és vannak hadtudományi szakértők, kik a mult küzdelmeit már egészen a mai tudomány teljes apparatusával vizsgálják; de felejtik számba venni a régi népek hadi szokásaiból, fegyverneméből s más viszonyokból folyt kénytelenségeket. Mintha csak mai szervezetű zászlóaljokról és lovas századokról volna szó, először is a két fél létszámát állapítják meg, aztán a csatarend fölállítását, s számos más részletet. De nem tudják megmondani, mi volt fő oka a győzelemnek egyik, s a vereségnek a másik

részen. Ez a merev pedans módszer se történészi stílusnak nem jó, se történet-, se hadi tudománynak. Sem a laikus, sem a katona nem látja itt a sok fától az erdőt.

Nem mondom, hogy nagy figyelemmel s utánajárással az ilyenből tanulni ne lehetne. Ha legalább hiteles az előadás, a munka nem veszett kárba. De az még teljességgel nem hű képe a történeteknek. Igen nagyra becsültem például az akadémia hadtudományi tagjának, a boldogult Kiss Károlynak, Hunyady János hadjáratairól írt tudós értekezéseit, a mennyiben — csekély ítéletem szerint — sok becses szakbeli fölvilágosítást ad, s történelmileg is elég hű. De némely részben a XIX. századbéli viszonyokból folyó újkori elveket akarván alkalmazni a XV. századbeliekre, nem találta el a szeg fejét. Hibának tartja például, hogy a nagy hős Várnánál s a Rigómezőn nem gondoskodott a visszavonulás biztosságáról. Hát ez inkább baj, mint hiba. Mert lehet-e hibának nevezni, a mi lehetetlenség volt s arról gondoskodni akarni esztelenség? Visszavonulásra gondolni két-három heti járó földre egy nehéz fegyverzetű, bár *élite* kis seregnek egy döntőleg meg nem vert oly sereg elől, melynek négy-ötszörte nagyobb, s kitűnő könnyű lovassága van, merőben agyrém. Ez csak egy példa; de jellemző. A hadtudományi írónak, mielőtt gáncsolná a régieket, gondosan számításba kellene vennie az illető kornak minden viszonyait, hiányait, s mondhatni nyomorúságát. Akkor lesz az esemény elbeszélése tanulságos.

Csak érintem a hadtudományi írók egy részének még egy hibáját: a nemzeti kérdést s az idegenek érdemeinek kisebb nagyobb lenézését. A németeknél tapasztaljuk, hogy tudva ignorálják a francziák némely hadi találmányait s némely kiváló tulajdonait. A francziák szintén méltánytalanok a németek egy-egy kétségtelen érdeme iránt; de egy fokkal kisebb vád terheli, mivel ha igazságtalanok, tudatlanságból azok, azaz nem ismerik eléggé a német szakirodalmat. Minden valótlanosság kártékony. Az elbizakodás alighanem vesztett már annyi csatát, mint a bátortalanosság. A túlfeszített önérték könnyen válik tettleges veszedelmmé. Annyi mindenesetre áll, hogy bármely tudománynak, s így a hadtudománynak is egyik legveszedelmesebb ellensége az elfogultság bármiféle fajtája. Nemcsak az a baj benne, hogy a kinek szemét

az elhomályosítja, nem ír igazat, hanem az, hogy nem is képes úgy látni egy dolgot, a mint van, vagy volt.

Végül a hadi történetírók nagyobb tömege abban hibázik, hogy az eseményekre vonatkozó adatokat nem veszi szoros kritika alá. Elfogadja, a mint a kézikönyvszerű történelmi munkákban találja. Igen üdvös volna pedig, hogy a katonai író is visszamenjen az eredeti kútfőkre. Találna azokban oly részleteket, melyeket a nem-szakértő politikai történész, mint mellékeseket kihagyott, holott gyakran azok világot gyújtanak vagy útbaigazítást adnak egy szakértő számára, vagy pedig a fölvetett részeknél is meggyőződhetik egy-egy félreértésről. A dologhoz értés gyakran becsesebb fáklyája a történelmi kritikának a csupán nyelvészi vizsgálódásnál. De kívánhatjuk-e azt, hogy egy katona beálljon az ó- és középkori görög és latin nyelvek alapos tanulójának, mi nélkül a kútfők nagy részéhez férni sem lehet? — Óhajtandó volna, s teljességgel nem lehetetlen. Mert voltak s vannak egyesek eddig is, kik katona létükre historicusok is. Jövőben pedig az általános hadkötelezettség mellett a kétféle szak több esetben egyesülhet egy ugyanazon személyben, mint eddig.

Addig is azonban van oly neme a kritikának, mely ha nem is teljes, de szép eredményekre vezethet egy szakértő katonát az eredeti kútfők elemzése nélkül is. Egy-egy elég részletesen feldolgozó s az adatok közlésében lelkiismeretes történész elbeszélvén egy-egy hadjáratot vagy ütközetet, a katonai szakértő terképpel asztalán, s csak a száraz adatokat véve, az író felfogását és nézetét mellőzve, gyakran az eseményekből vonhat biztos következtetést a fegyvernemekre és hadi szervezetre, mi aztán kezébe adja az események valódi kulcsát is. A kritika és felvilágosítás ezen könnyebb nemét is nélkülözzük gyakran azon hadtörténeti iratokban, melyeket katonák írnak a nagy közönség s illetőleg a katonai tömegek számára.

De ha már ennyi panaszt hoztam fel, s illetőleg előállottam az én régen érzett keserveimmal némely katona-történész ellen, meg kell vallani, hogy a politikai történészek ellen, kik sok hadjáratot és csatát írnak le, a nélkül, hogy a valódi tanulság kitűnnék az előadásból, még több panasz lehet.

Mert a fentebbi fogyatkozások mellett is a hadtudományi iroda-

lom igen sok s mindenki által érthető felvilágosítást nyújt bármelyik szakkérdésben, mire a történésznek szüksége lehet. Nem elkerülhetetlen oda egy mai tudós hadmérnöknek vagy tüzérnek az analysis s differentialis számításra épülő ismerete. A ballisztika görbéinek czifra egyenleteire nincs szüksége. Elég a főeredményekben való tájékozottság, melyekhez hozzá lehet férni kivált egy historicusnak, ki úgy is csak nagy könyvtárak tövében van otthon, s mesterségénél fogva neki van törődve a megbirkózáshoz az olvasni valók nagy tömegével.

Azonban míg azt tapasztaljuk, hogy a hadtani írók rendszeren túlságosan megbíznak a politikai történészek elbeszéléseiben, addig az *ex professo* történészek nagy többsége tekintetre is alig méltatja a hadi tudományokból nyerhető becses világitást.

Azt lehetne kérdeni: miért szól az úr egyáltalán oly tárgyhoz, melyet érteni még csak nem is akar maga is? Még a hadtani írók által eredeti kútfő-vizsgálatok nyomán kiderített nevezetes tények is nehezen nyernek helyet a nemzetek általános történetét tárgyzó művekben. A messze haladott nemzetek irodalmában sem látjuk, hogy a közkézen forgó, különben jó történelmi munkák igyekeznének fölhasználni mindazt, a mit eddig a specialis hadtörténészek napfényre hoztak. S így nem egy nagy hadi esemény homályban marad, vagy hamis színben van feltüntetve.

A középkor utolsó századaiból hozok fel egy-két példát. Az 1339-ben kezdődött száz éves háborúban azt látjuk minden történelmi könyvből, hogy az angolok III. Edvárd és a «Fekete herceg» vezérlete alatt fenyves győzelmeket aratnak a túlnyomó számú francia seregek fölött. Elegendő magyarázatnak találják a vezérek nagy talentumát s az angol faj felsőbbbségét. Az előbbi teljességgel nem kicsinyelhető tényező volt. De a csaták száraz eseményeinek előadása fölébreszthetné a történész figyelmét egy a középkorban szokatlan tüneményre, — arra, hogy itt az angol sereg már elég bonyolult *tacticára* volt képes. A *tactica* fejlettsége többnyire arra mutat már, hogy határozottan különböző fegyvernemekből áll a sereg. És csakugyan ott találjuk az angol gyalog lövészeket, kik virtuóz ügyességű ijászok. Oly pusztítást tettek, mint egykor a lovas magyar ijászok. Abban is hasonlítottak,

hogy valamint ezen magyar, úgy az angol fegyvernemet sem volt képes más nemzet utánozni. Külön néposztály kellett hozzá. Ha már egy történész hallgat, vagy csak mellesleg szól az ijászokról, kérdem, híven van-e elbeszélve a crécy-i (1346.), poitiersi (1356.) azincourti (1415.) nagyszerű csata? Hadtudományi írók rég földerítették ezt; de az általános történelmi könyvek vagy mellőzik, vagy nem helyeznek rá súlyt.

A XV. század első felében d'Arc Johanna lelkesítő csudateteinek tulajdonítják ugyanazon száz éves háború befejezését s illetőleg Franciaország megszabadulását az angoloktól. Pedig — a nélkül, hogy ezen lelkesítés és a vezérlés érdeméből levonnánk — tudnunk kellene, hogy Franciaország fölszabadulásában elsőrendű szerepe volt a tüzérségnek, mely épen akkor Franciaországban egy nevezetes javításon ment keresztül. A Bureau testvérek talál-mánya volt, hogy az addigi óriási kőgolyók helyett kisebb átmérőjű vasgolyókat készítettek, mi által az ágyúk könnyebbek s mozgathatóbbak, egyszersmind a lövések pontosabbak és rombolóbbakká lettek.

Nem hozok föl példát a magyar történelemből, pedig sokat lehetne. Csak érintek egy szomszédunkban élő nemzetet, a csehet, mely hadtörténelmi nevezetességre emelkedett Ziska idejében s van nyoma, hogy Hunyady János és Mátyás hadseregeire ez nagy befolyással volt.

Fölösleges hosszasan fejtegetni, hogy a hadügy szoros kapcsolatban áll a politikai, nemzetgazdasági, kulturális s társadalmi állapotokkal is. S abban is állott mindig, de kivált a középkorban. Hogy a mely nemzetnek ipara nem képes oly jó, oly mennyiségű fegyvert, ruhát s más hadi kellekeket előállítani, mint az ellenfél, az tartósan győzedelmes nem maradhat. Nemzetünk történetéből is lehetne ismeretes példát hozni fel rá. Egy-egy nagy hadi vállalat nemcsak az erkölcsi s értelmi nevelés, hanem az anyagi vagyonosság vagy szegénység kiállítása is szokott lenni egy-egy nemzet részéről. E szerint a hadtörténet nemcsak a csatater eseményeit világítja meg s teszi érthetőkké, hanem tanulságos a béke művei szempontjából is.

És épen a középkorban tűnik ez ki kétségbevonhatatlanul. Minden államban a hadsereg a szabad s tehát békeidőn is számot-

tevő emberek egyeteméből állott. Katona volt minden szabad felnőtt ember fiatal korától késő vénségig s viszont minden katona a békében megfelelő rangot foglalt el ahhoz, melyet a csatatéren nyert. A békeidő minden tisztviselője, még a püspök is katonai rangot viselt. Egy hadi tanács ugyanazokból állott körülbelül, a kikből a politikai államtanács. A hadügy dominált a békeügyek s a hadi szervezet az államszervezet fölött.

S különös mégis, hogy a felvilágosult XIX. században is a hadügy, kevés kivétellel, mostoha gyermeke a középkori nemzeti általános történetírásnak.

Feltűnő túlzásig ment némely történetírónál a hadügyek lenézése.

Egy értünkre feltűnt angol történettudós, Buckle, erre a kérdésre, mi a háború? így felelt: A háború nem egyéb tömeges öldöklésnél! Átalan véve az angol történetírók a XIX. században a nemzeti élet minden más tüneményére több figyelmet fordítottak, mint a hadiakra. Nem jellemző-e, hogy az a szigetország, melynek az új korban csak zsoldosai voltak, a nemzeti élettől elkülönözöttnek tartja azokat?

A XVI. századon kezdve a mult századig a legtöbb európai nemzet épen így tekintette a katonát. A XVII. században Montecuccoli azt mondta, hogy a háború pénzkérdés. Habár sok részben ma is áll s gyakran idézik, de akkor más értelme volt abban a tekintetben, hogy a hadsereg egyenként és összesen *pénzen* fogadott zsoldos volt, míg ma törvényszabta hazafiúi kötelesség a hadiszolgálat, bár az állam gondoskodik ma is az eltartásról. Később, a XVIII. században, a sorozás mellett is a katonaság annyira elkülönözött osztály maradt, már tradicionál fogva is, mint előbb.

A XVII. század derekán kezdve körülbelül kétszáz évig követték a hadseregek kiállításában azt az elvet, mely a római császárság alatt uralkodott s mely egyik oka volt a nagy világbirodalom bukásának: a sorozás s professionatus örökös katonáskodás rendszere, mely a katonát elkülönítette s mondhatni idegenné tette a polgári társadalomra s csaknem a nemzetre nézve is. Ha háború volt, az pénzkérdés volt. Nem a nemzet, hanem a zsoldos ezredek harcoltak. A nemzet tömege békén lehetett, míg a katonaság vérezett. Egy

állam és nemzet hatalmát és nagyságát kizárólag a béke műveinek ápolásában látták a tudósok, írók és államférfiak. Ezen században ily művek közt legóhajtottabbá vált a politikai szabadság, nemzeti önkormányzat, az úgynevezett parlamentarismus. Ez volt mindennütt a jelszó az 1848-diki általános európai mozgalmakban. Csuda-e, hogy a múlt politikusai, vagyis a történészek felfogása nem különbözhetett sokat a jelen politikusainak törekvéseitől? Csuda-e, ha abban a szellemben írtak, mely iránt fogékonytágot tapasztaltak a népben, azon olvasóiknál, kik kevéssé vágytak akár a csatamezők dicsőségére, akár azok tanulságaira?

Azonban sok más úgy s többek közt a hadtudomány előnyére a viszonyok 1866, s illetőleg 1870 óta Európaszerte — kivéve Angliát — tetemesen megváltoztak. Most ismét, mint a középkorban, katonára minden épkezéskor szabad tagja a nemzeteknek. Csakhogy most minden ember szabad levén, a hadi kötelezettség csaknem kivétel nélkül mindenkire kiterjed. A hány tízezer kiállott a középkorban, most annyi százezer áll ki. Az összes intelligens osztály keresztül megy a katonai kiképezés testi-lelki disciplináján. Különösen ennek multhatatlanul megszerzendő a mai fejlett hadtudomány kisebb-nagyobb foka. Tanulás nélkül alsóbb tiszti rangot sem lehet elérni. Ha eddigelé egyebet el nem értünk volna is a hadi irodalom terén, de mindenestre van és lesz intelligens s sokban hozzáértő és fogékony közönsége a hadtörténelmi értekezéseknek és könyveknek, a mi hiányzott itt nálunk annak előtte. Hinnünk és remélnünk kell, hogy sikeresen bűvárkodó, szakavatott tudós írói sem fognak hiányzani.

Habár a szokás hatalmánál fogva a régi divat tartani fog egy ideig, hogy vaskos történelmi munkák, hadjáratokat, csatákat fognak leírni minden hadtudományi tanulság nélkül, mert hiányosan s tévesen fogják fel, — de lesznek majd mind többen, kik legalább előmunkálati részletekkel járulnak a jövő nagy műveihöz, melyek a hadtudomány világánál eleven rajzokat állítanak elének a nemzet hadi történetében is.

Szerintem is egy folyóirat igen alkalmas eszköz arra, hogy úttörője legyen a nagyobb munkáknak. Itt a csekély adományok is szívesen fogadtatván, sok elrejtve volt adat vagy különben mellőzött vizsgálat jöhet napfényre. Még a hadtudományt eddig nem

méltatott történetbúvár is másnemű vizsgálatai közben akad gyakran érdekes adatokra, melyek vagy a régi fegyverzetre, régi várakra, hadi kellékekre, szokásokra, hadszervezetre, egy-egy csata helyére, részleteire vonatkoznak. Hogy csak egy példát hozzak föl: sok érdekes adat található a Bethlen Gábor és Rákóczy György korabeli levelekben a magyar tüzérségre, a löpor- és ágyúgyártásra stb. Azért hozom föl e példákat, mert jelenleg legtöbb historicusunk ezen korrallal foglalkozik. Régészeink is sok becses adalekkal szolgálhatnak, kivált a fegyverzetre vonatkozó leletek vagy sánczok, váromok rajzával és leírásával.

Egyszóval úgygondolom, hogy első sorban az *ex professo* történészek, kik az eredeti kútfőket forgatják, s a régészek vannak hivatva a hadtörténelmi folyóiratnak bő anyagot szolgáltatni. A professzionatus katonák, kik ha a történelem eredeti kútfőivel nem foglalkoznának is, a terjedelmesebb feldolgozások, történelmi értekezések nyomán is egyes nevezetes ütközet és hadjárat viszonyait a hadtudomány elvei szempontjából magyarázhatnak és világozhatnak meg. A nevezetesebb csatahelyek vázlatos térképeit, régi várak alaprajzait vehetnék fel s közölhetnék a helyszínén tett észlelés nyomán — így becses előmunkálattal nyújtva a későbbi tüzetesen írandó történésznek. Annál jobb, ha valaki a legkisebb részletig s híven képes leírni csatákat és egész hadjáratokat. Így — felfogásom szerint — addig is, míg nagyobb mérvű jelei mutatkoznak az általános hadkötelezettség tudományos és irodalmi hatásának — a mi igen örvendetes volna egy jövődöbeli nagy mű: «Magyarország Története» erthető és élvezhetősége szempontjából is — nevezetes haladás mutatkozhatik a közös czél felé.

SALAMON FERENCZ.